

ŽEMAITIJOS ŽYDŲ DOKUMENTINIO PAVELDO PRARADIMAI PIRMOJO PASAULINIO KARO METAIS

Tomas Petreikis | Vilniaus universiteto Knygotyros
ir dokumentotyros institutas
Universiteto g. 3, LT-01513 Vilnius, Lietuva
El. paštas petreikist@gmail.com

Straipsnyje analizuojamos Žemaitijos žydų dokumentinio paveldo išlikimo 1914–1918 m. ir karo nuostolių problemos. Esminiai dokumentinio paveldo praradimai dėl žydų trėmimų į Rusijos gilumą ir aktyvių Rusijos ir Vokietijos karo veiksmų regione vyko 1915 metais. Labiausiai nukentėjo pasienio ir pafrontės teritorijos: Paprūsė, Pakuršė ir Šiaulių apskrities miestai. Tyrimo metu išsamiai aptariami archyvuose dokumentuose užfiksuoti 92 dokumentinio paveldo praradimo atvejai.

REIKŠMINIAI ŽODŽIAI: *dokumentinis paveldas, bibliotekos, karo nuostoliai, Pirmasis pasaulinis karas, Žemaitija, žydai.*

ĮVADINĖS PASTABOS

Žemaitijos žydų kultūros paveldas XX a. patyrė keletą masinių naikinimo bangų, kurių pirmoji prasidėjo 1914 m. įsiplieskus Rusijos ir Vokietijos karui. Žydai ir jų turtas į sunkią padėtį pateko dėl keleto priežasčių. Pirma, žydų apgyventi miestai ir miesteliai buvo pagrindiniai karinių susirėmimų taikiniai, kurių negailėjo nei Rusijos, nei Vokietijos kariuomenė. Remiantis statistiniais duomenimis, iš viso Žemaitijoje buvo sugriauta daugiau nei 13 tūkst. gyvenamųjų pastatų¹, iš jų, daliniais skaičiavimais, mažiausiai apie 3 000 priklausė vietos žydams². Tai ypač ryškiai buvo pastebima Paprūsės, Pakuršės ir Šiaulių apskrities miestuose ir miesteliuose. Artilerijos ugnimi ar tyčiai padegti pastatai sudegė kartu su gyventojų turtu. Antra, be apsaugos paliktas žydų turtas buvo išgrobstytas aplinkinių gyventojų ar per kraštą žygiuojančių kareivių. Trečia, Rusijos karinė valdžia įtarė žydus padedant vokiečiams, todėl žydai iš Rusijos–Vokietijos pasienio buvo evakuojami. Ketvirta,

¹ *Visos respublikos apskričių savivaldybių pranešimai ir statistinės žinios apie karo metais sunaikintus pastatus, miestuose ir kaimuose...* 1920. LCVA, f. 377, ap. 7, b. 240, lap. 1–4.

² *Žydų reikalų ministerijos raštas ministrų kabinetui.* 1920, vasario 11. LCVA, f. 923, ap. 1, b. 117, lap. 61–62.

po 1917–1922 m. Rusijos pilietinio karo daugelis evakuotų žydų iš šios šalies į Lietuvą nebegrižo, išsivežtos vertybės žuvo kartu su įrodymais apie Žemaitijoje turėtą turtą. Taigi sąlygos išsaugoti ir užfiksuoti praradimus žydams buvo sunkesnės nei lietuviams, todėl šios pirmosios karo bangos įvertinimas turėtų padėti atskleisti Žemaitijos žydų bendruomenės ir pavienių jos narių dokumentinio paveldo praradimų mastą ir vertę.

Tyrimų apžvalga. Lietuvoje dokumentinio paveldo problemos Pirmojo pasaulinio karo metais dar palyginti naujos ir mažai tyrinėtos dėl skurdžių šaltinių ir menko tyrėjų (ypač karo istorikų) susidomėjimo šiuo pasauliniu karu³. Didesnis karo istorikų dėmesys skiriamas karo veiksmų aprašymams. Išsamūs Vytauto Didžiojo karo muziejaus istoriko Mariaus Pečiulio karo veiksmų tyrimai leidžia patikimai kontekstualizuoti paveldo tyrimo problemas⁴. Apžvalgiename Dovo Levino darbe *Trumpa žydų istorija Lietuvoje* (2000) esama duomenų apie šios tautinės mažumos padėtį Pirmojo pasaulinio karo metais⁵. Liudas Truska knygoje *Lietuviai ir žydai nuo XIX a. pabaigos iki 1941 m. birželio* (2005) trumpai aptaria 1915 m. trėmimų į Rusiją mastą ir bendruosius Lietuvos žydų karo nuostolius⁶. Anatolijus Haešas aprašo 1915 m. pavasarį vykdytą žydų iškeldinimą iš Kauno gubernijos. Straipsnis gausiai dokumentuotas to meto rusų periodinės spaudos publikacijomis⁷. Žymėtina, kad karo istorikai savo darbuose civilinių problemų neakcentuoja, žydų kultūros paveldo tyrėjai mažai domisi Pirmuoju pasauliniu karu Lietuvoje, jie taip pat daugiau telkia dėmesį į monumentalųjį paveldą, o knygos istorikai į tautinių mažumų knygos istoriją ilgai nebuvo pajėgūs kreipti deramo dėmesio. Vis dėlto esminiai kontekstiniai tyrimai leidžia patikimiau interpretuoti skurdokus archyvinis duomenis.

Tyrimui reikšmingus šaltinius sudaro keletas grupių, iš kurių pagrindiniai archyviniai⁸. Esminis tyrimų šaltinis yra Lietuvos centriniame valstybės archyve saugomas *Vyriausiosios valstybės komisijos nuostoliams, karo metu Lietuvai padarytiems, apskaityti* fondas (f. 1738). Pirminiai duomenys – nukentėjusiųjų pranešimai ir tai pagrindžiantys dokumentai – sukaupti antrajame fondo apyrašė, sudarytame iš 869 bylų. Archyvinis fondas suformuotas 1952 m., šiuos dokumentus perėmus iš Finansų ministerijos. Iki to laiko dalis dokumentų dingo, dėl blogų laikymo sąlygų sunyko arba sudegė. Pirminę karo nuostolių apskaitą 1919–1920 m. vykdė miestų, valsčių ir parapinių komitetų karo nuostolių apskaitos komitetai, bylos buvo formuojamos tuo pačiu teritoriniu principu. Nors ir nėra žinomos tikslios komitetų surinktų pranešimų apimtys, bet susidarę pirminių šaltinių praradimai tapo teritoriškai jautrūs. Nebeįmanoma rekonstruoti didelės dalies karo nuostolių. Žemaitijos regionui 1919 m. administracinės reformos pagrindu priskiriami apie 75 teritoriniai vienetai (valsčiai ir

miestai)⁹. Iš šito skaičiaus išliko dalis – 46-ių vietinių karo nuostolių apskaitos komitetų surinkti dokumentai. Dar apie 30-ies komitetų iš gyventojų surinktus karo nuostolių pranešimų mūsų dienų nepasiekė. Nepaisant praradimų, išlikusi dokumentų visuminė dalis sudaro apie 500 bylų. Vienoje byloje saugoma nuo keleto iki kelių šimtų nukentėjusiųjų anketinių pranešimų. Tai paveldo tyrimų istoriografijoje dar neišnaudotas pirminių duomenų masyvas. Standartizuotose anketose prarastą turtą nukentėjusieji detalizuodavo trumpai (turto rūšis, skaičius ir vertė). Komitetai buvo linkę griežčiau vertinti praradimus, nes nukentėjusieji suteiktos mokestinės lengvatos mažino valsčių biudžetus, o patys nukentėjusieji dėl papildomų mokesčių dažnai net mažino nuostolių dydį. Surinktus duomenis papildė beveik dešimčio 1928–1934 m. Lietuvos užsienio reikalų ministerijos vykdytos pakartotinės religinių bendruomenių karo nuostolių apklausos. Žemaitijos žydų bendruomenės aktyviai įsitraukė ir pateikė duomenų apie karo metais prarastą turtą¹⁰.

Karo metų periodinė spauda gyvai domėjosi karo praradimais, korespondentai rizikuodami gyvybe vyko į karo frontą ir skelbė savo reportažus. Peržiūrėti esminiai karo metų periodiniai leidiniai: „Dabartis“, „Lietuvos ūkininkas“, „Lietuvos žinios“, „Rygos garsas“, „Rygos naujienos“, „Vienybė“, „Viltis“ ir „Žemė“. Žymėtina, kad lietuvių leidžiamoje periodinėje spaudoje žydų temai beveik nebuvo skiriama dėmesio, bet spaudos puslapiuose bendrosios karo padarinių aplinkybės aiškiai regimos. Periodinėje ir kitoje spaudoje Rusijos valstybės institucijos skelbė nurodymus dėl evakuacijos ir karo nuostolių registracijos. Vertingų atsiminimų surinko ir paskelbė Petras Ruseckas rinkinyje *Lietuva Didžiąjame kare* (1939). Nemažai atsiminimų ir dienoraščių apie karą skelbta „Karo archyve“ ir „Mūsų žinyne“. Daugeliu atveju autoriai lietuviai neturėjo

3 Istoriografijos klausimais vertingų žinių pateikė Rolandas Gustaitis.

4 PEČIULIS, Marius. Pirmojo pasaulinio karo veiksmai Lietuvos teritorijoje 1915 m. rugpjūčio pabaigoje–rugsėjo mėnesį. *Karo archyvas*, 2010, t. 25, p. 29–97; PEČIULIS, Marius. Pirmojo pasaulinio karo veiksmai Vakarų Lietuvoje – Vokietijos ir Rusijos pasienyje – 1915 m. pradžioje. *Karo archyvas*, 2011, t. 26, p. 44–80.

5 LEVIN, Dov. *Trumpa žydų istorija Lietuvoje*. Vilnius, 2000, p. 66–68.

6 TRUSKA, Liudas. *Lietuviai ir žydai nuo XIX a. pabaigos iki 1941 m. birželio*. Vilnius, 2005, p. 57.

7 KHAIESH, Anatolii. Vyselenie evreiev iz Litvy

vesnoi 1915 goda (Na primere mestechka Zheimeli). Iš *Materialy sed'moi ezhegodnoi mezhdunarodnoi mezhdistsiplinarnoi konferentsii po yudaikė*. Moskva, 2000, ch. 1, p. 121–142.

8 Temai reikalingos medžiagos iš Kauno regioninio valstybės archyvo pateikė Jonas Brigys.

9 Apie Lietuvos administracinį suskirstymą 1919 m. žr. plačiau: MORKŪNAITĖ-LAZAUSKIENĖ, Aistė. *Lietuvos Respublikos savivaldybių raida 1918–1920 m.: mokslo monografija*. Šiauliai, 2007, p. 274.

10 *Dokumentai apie vokiečių išgrobstytą Lietuvos bažnyčių turtą ir nuostolių įvertinimą. 1928–1934*. LCVA, f. 383, ap. 7, b. 961, lap. 3–82.

sąlygų objektyviai pažvelgti į žydų bendruomenės problemas. Žemaitijos žydų atsiminimai apie Pirmojo pasaulinio karo įvykius fragmentiški¹¹, karo nuostolių įvardijimai reti¹².

Objektas – Žemaitijos žydų dokumentinio paveldo netektys 1914–1918 metais. XIX pab.–XX a. pr. Žemaitijos žydai šį regioną, žydiškai vadinamą *Zamet*, teritoriškai suvokė dvejopai. *Zamet* kartais tapatintas su visa Kauno gubernijos teritorija, bet kur kas dažniau jis buvo siejamas su Žemaitijos istoriniu regionu. Žydų požiūriu, istoriškai regionui priklausę Panevėžio ir Kėdainių miestai taip pat suvokti kaip *Zamet* miestai¹³. Nors Žemaitijos žydai kur kas ilgiau į savo erdvę žvelgė pro istorinės sąmonės vaizdinius, bet tuo metu etniniai procesai jau nebeleido Žemaitijos regiono tapatinti su Panevėžiu ir Kėdainiais. Šių žydų bendruomenių dokumentinis paveldas nebus nagrinėjamas. Dokumentinis paveldas straipsnyje traktuojamas plačiąja prasme: apimant spausdintinio, rankraštinio ir fotografinio paveldo rūšis. Iš fragmentiškų šaltinių dažnai nepavyksta atskirti, ar savininkas apibūdina prarastus naujai įsigytus leidinius ir neseniai sukurtus rankraščius, dar neturinčius paveldo vertės, ar vis dėlto nurodo jau paveldo vertę turinčius dokumentus. Todėl paveldo traktuotė bus platesnė, chronologiškai neįrėminta. Archyvinuose šaltiniuose dokumentinio paveldo apibūdinimas įvairuoja: painiotos sąvokos *knygos* ir *biblioteka*. Tais atvejais, kai neturima tikslesnių duomenų apie jų atskirtis, laikomasis nuomonės, kad šios sąvokos dokumentuose vartotos tapačiai. Šaltiniuose fiksuojamų sunaikintų vertybių kaina 1919 m. buvo įvertinama rubliais (prieškarinis kursas) ir ostmarkėmis, 1920 m. – auksiniais, o vėliau – litais¹⁴.

Tikslas – atskleisti Žemaitijos žydų dokumentinio paveldo išlikimo problemas Pirmojo pasaulinio karo metais.

Uždaviniai: 1) nustatyti dokumentinio paveldo išlikimo sąlygas, 2) apibūdinti paveldo apskaitos esmines problemas, 3) įvardyti žydų religinių bendruomenių ir žydų kilmės privačių asmenų dokumentinio paveldo paradimus.

KARO NUOSTOLIŲ APSKAITA

Įsiplieskęs Pirmasis pasaulinis karas nebuvo didelis netikėtumas Rusijai. Kiekvienoje Šiaurės vakarų krašto gubernijoje buvo parengti evakuacijos planai. Esamomis sąlygomis Kauno gubernijoje evakuoti ketinta tik valstybės tarnautojus, kariškius ir valstybinių įstaigų bei institucijų turta¹⁵. Karo metu iki 1915 m. pabaigos daugiausiai turto rusams pavyko evakuoti iš rytinės Lietuvos dalies (Vilniaus gubernijos), kuri vėliau pateko į Vokietijos kontrolę ir turėjo geresnį geležinkelių tinklą. Žemaitijoje dėl karo tikslų nebuvo

išplėtotas geležinkelių tinklas: Rusija tikėjosi apsunkinti Vokietijos puolimą, bet kartu valstybė savaimingai neteko ir patogių galimybių išgabenti valstybinę ir privatų turtą. Dėl šios priežasties regione daug valstybės, religinių bendruomenių ir privataus turto liko karo lauke. Po 1915 m. pavasarį Rytų fronte prasidėjusio Vokietijos sėkmingo puolimo be didesnio Rusijos pasipriešinimo Žemaitija pateko į Vokietijos okupacinę zoną. Naujoji valdžia oficioze „Dabartis“ tų pačių metų rugsėjį pranešė, kad draudžiama pasisavinti, atimti ar tyčia sunaikinti religinėms praktikoms, švietimui, mokslui, menui ar labdarai reikalingas vertybes¹⁶. Po šio pareiškimo turėjo liautis kultūros paveldo naikinimas ir grobstymas.

Dalis Rusijos valdininkų suvokė, kad Žemaitijos regionas gali tapti karo lauku, todėl pirmaisiais karo metais notariškai aprašė savo turtą. Tikėtasi, kad nesėkmingo karo atveju patirti nuostoliai bus atlyginti. Žydų išankstinių turto aprašymų neišliko, gali būti, kad jie šia galimybe naudojosi retai arba išvis į tai nekreipė dėmesio. Kauno gubernatorius 1914 m. spalio 15 d. cirkuliaru pranešė, kad karo nuostoliai turi būti išsamiai surašyti. Tuo metu vokiečiai jau pradėjo puldinėti Paprūsės miestus. 1914–1915 m. nukentėjusieji nuo dislokuotų Rusijos ir įsiveržusių Vokietijos karo dalinių galėjo kreiptis į vietines valdžios institucijas, kurios fiksuodavo turto praradimus ir išduodavo tai liudijančius dokumentus¹⁷. Tokius pat dokumentus buvo galima gauti ir evakuacijoje, nes evakuoti gyventojai apie praradimus galėjo informuoti į Rusijos gilumą iškeltas buvusias valsčių ir miestų administracijas. Didesnius karo sugriovimus fiksavo rusų valdžia, bet į suvestines tikslų turto aprašymo duomenų nepatekdavo¹⁸.

11 Renkant duomenis apie Žemaitijos žydų bendruomenę peržiūrėtos anglų kalba internetu prieinamos „atminties knygos“. Žr. plačiau: <<http://www.jewishgen.org/yizkor/translations.html>> ; <<http://kehilalinks.jewishgen.org/Lithuania.html>>.

12 LEVITAS, Alteris. Rietavas – jo istorija, charakteris ir esmė. Iš *Rietavas – žydiškas štetlas Lietuvoje*. Vilnius, 2013, p. 46.

13 LEVIN, Vladimir; STALIŪNAS, Darius. *Lite žydiškuose mentaliniuose žemėlapiuose. Iš Lietuvos erdvinės sampratos ilgajame XIX a. šimtetyje*. Vilnius, 2015, p. 242–244, 255.

14 Prieškarinė rublio vertė matyti iš deklaracijose nurodytų prarastų maisto produktų kainų: 1 kg rugių kainavo apie 0,1 rub., 1 kg kviečių – apie 0,13 rub., 1 kg miežių – apie 0,08 rub., 1 kg

bulvių – apie 0,03 rub. „Statistikos biuletenio“ 1933 metų duomenimis, 1 kg rugių kainavo apie 0,1 Lt, 1 kg miežių – apie 0,1 Lt, 1 kg kviečių – apie 0,15 Lt, 1 kg bulvių – apie 0,04 Lt.

15 *Vremennyya pravila*. Sekretno. [B. v.], 1912, dekabrya 11. 11 p. Egz.: Lietuvos valstybės istorijos archyvas, f. 669, ap. 2, b. 446.

16 Žemės karo įstatymai bei papročiai. *Dabartis*, 1915, rugs. 18 (nr. 6), p. 4.

17 BUGAILIŠKIS, Peliksas. Dar apie karo nuostolių atlyginimą. *Lietuvos ūkininkas*, 1914, lapkr. 6 (19) (nr. 45), p. 406–407. Parašas: Gk.

18 *Vedomost' o proistviyahh po Kovenskoj gubernii predstavlyayutsya v ministerstvo*. 1 yanvarya, 1915. *Kauno regioninis valstybės archyvas*, f. I-49, ap. 1, b. 34321. 162 lap.

Dalis nukentėjusių žymesnių dvarininkų 1915 m. ir vėliau kreipėsi į vokiečių karinę valdžią su prašymu fiksuoti padarytas skriaudas. Visais šiais atvejais gautus dokumentus reikėjo pateikti 1919–1920 m. veikusiai Vyriausiajai valstybės komisijai nuostoliams, karo metu Lietuvai padarytiems, apskaityti (toliau – Vyriausioji valstybės komisija), bet jų nesant pakako ir liudininkų patvirtinimo¹⁹. Papildomų dokumentų žydai pateikdavo labai retai.

Kiekviename to meto savivaldos vienetė (mieste, valsčiuje ar parapijoje) veikė vietinės komisijos, kurios priimdavo ir vertindavo pranešimus, o vėliau apibendrintas žinias pateikdavo apskričių komisijoms. Šios išsiųsdavo visą medžiagą Kaune veikusiai Vyriausiajai valstybės komisijai. Pats mechanizmas buvo aiškus, bet ne visi gyventojai suvokė deklaracijų reikšmę, nors šia tema Kauno ir regioninėje spaudoje buvo skelbiama nemažai atsišaukimų ir diskusinių straipsnių²⁰. Vertinant situaciją nukentėjusiųjų akimis, tik didesnių nuostolių atveju buvo galima gauti mokestinių lengvatų, deklaruojuojant reikėjo mokėti nuošimtį nuo pateiktų nuostolių visumos, todėl daugeliui nukentėjusiųjų tai buvo papildoma, ne pirmo būtinumo veikla. Valsčių karo nuostolių komisijos ne kartą Vyriausiosios valstybės komisijos prašė pratęsti registracijos terminus, skundėsi dėl gyventojų neaktyvumo. Valstiečius išjudindavo kunigų agitacija²¹, bet žydai buvo kur kas vangesni. Vyriausiąją valstybės komisiją 1919 m. pasiekė žinios, kad vokiečių žandarai tuo metu taip pat savarankiškai surašinėjo nuostolius, o kai kur ir apmokėjo arba atėmė anksčiau išduotus karo nuostolius patvirtinančius dokumentus²². Šios vidinės ir išorinės problemos trikdė karo nuostolių apskaitą.

Vyriausioji valstybės komisija karo nuostolių apskaitą vykdė teritoriniu principu: kur nukentėjusysis deklaracijos dieną gyveno, tai komisijai ir turėjo nuostolių deklaracijas pateikti, bet žydai, karo metais patyrę persekiojimų, išsisklaidė ir dalis jų pakeitė gyvenamąją vietą. Dalis žydų atsidūrė gretimuose, toliau nuo senosios Rusijos ir Vokietijos sienos esančiuose valsčiuose. Dalis nukentėjusiųjų išsikraustė į didesnius Lietuvos miestus ir kitas vietas. Dalis žydų negrįžo iš Rusijos ir deklaracijų pateikti negalėjo. Remiantis 1897 m. ir 1923 m. surašymų duomenimis, Žemaitijos žydų bendruomenė sumažėjo beveik perpus: nuo 73 200 (1897) iki 43 587 (1923)²³. Jei turėta žinių apie negrįžusių iš Rusijos giminaičių turtą, už juos nuostolius galėjo deklaruoti giminės, bet smarkiai sumažėjus žydų bendruomenei to nebuvo galima atlikti pakankamai tiksliai. Vertinant duomenų patikimumą, žymėtina, kad vietinės karo nuostolių surašymo komisijos nebuvo suinteresuotos dirbtinai padidinti nuostolių: kuo daugiau nukentėjusiųjų buvo užregistruojama, tuo didesnės mokestinės lengvatos buvo taikomos gyventojams, savivaldybėms buvo galima

surinkti mažiau mokesčių. Todėl ne visos paraiškos buvo priimamos, buvo peržiūrimos nuostolių kainos ir kt.

Karo nuostolių komisijose daugiausia dirbo iš valstiečių kilę asmenys, žydų šiose komisijose beveik nedalyvavo. Greta vyravusių valstiečių vienas kitas lietuvių inteligentas, patekęs į komisijas, galėjo patarti savininkams išsamiau apibūdinti savo praradimus. Tais atvejais atsirasdavo išsamių paaiškinimų ir atskiruose lapuose išdėstytų savarankiškų praplėtimų. Nors ir buvo reikalaujama pagrįsti nuostolius per okupaciją išduotais dokumentais, bet papildomų dokumentų žydai retokai pateikdavo. Itin vangiai žinias apie religinių bendruomenių praradimus teikė ir rabinai bei kiti atsakingi asmenys.

Karo nuostolių pranešimuose nebuvo privaloma nurodyti tikslaus prarastų vertybių kiekio ir pateikti jų detalaus aprašymo. Standartizuotose formose nebuvo tam ir pakankamai vietos. Svarbiausia buvo trumpai įvardyti praradimus ir įvertinti juos dviem valiutomis: rubliais ir ostmarkėmis. Rublio ir ostmarkės santykis dažnai buvo 1 ir 10. Savininkai geriau atsiminė carines kainas nei naujasias, todėl rublinė išraiška buvo patikimesnis vertės matas. Siekdamas išvengti pareiškėjų piktnaudžiavimo vertinant praradimus, valsčių ir apskričių komisijos turėjo nusistačiusios žemės ūkio ir kai kurių kitų produktų vidutines kainas. Knygų ir kito dokumentinio paveldo kainos nebuvo fiksuotos, kiekvienas jas suvokdavo individualiai, bet nukentėjusieji, siekdami akcentuoti didesnę dokumentinio paveldo vertę, natūraliai imdavosi trumpai jį apibūdinti. Tais atvejais, kai nurodyta bibliotekos apimtis ir įvardytos kainos, galima preliminariai įvardyti ir vieno egzemplioriaus kainą. Iš bendrųjų tendencijų matyti, kad tuometė vidutinė vienos knygos rinkos vertė buvo apie 1 rublį. Taigi tais atvejais, kai nėra žinoma bibliotekos apimtis egzemplioriais, bet yra nurodyta jos visuminė vertė, galima bent preliminariai numanyti ir jos apimtį fiziniiais vienetais.

Dar vienas karo nuostolių surašymas Lietuvoje vyko 1928–1934 m., kai Užsienio reikalų ministerijos iniciatyva buvo apklaustos visos Lietuvos religinės bendruomenės. Ministerijai šie duomenys buvo reikalingi atnaujinant diskusijas su Vokietija dėl karo nuostolių atlyginimo. Tikėtasi remiantis tarptautine

19 *Nuostoliams, karo metu Lietuvai padarytiems, apskaityti komisijų sudarymui projektas. Instrukcija.* Kaunas, 1919. 10 p. Egz.: LCVA, f. 1738, ap. 2, b. 345.

20 Įdomu! *Žemaitija*, 1919, geg. 22 (nr. 23), p. 1. Parašas: Kalakutas.

21 *Pašiaušės valsčiaus karo nuostolių komisijos pranešimas.* Pašiaušė, 1919, rugpj. 26. LCVA, f. 1738, ap. 1, b. 134.

22 Vyriausioji valstybės komisija nuostoliams, karo metu Lietuvai padarytiems, apskaityti. *Atsišaukimas.* Kaunas, [1919]. 1 lap. Egz.: LCVA, f. 1738, ap. 1, b. 23, lap. 3.

23 *Lietuvos gyventojai = Population de la Lithuanie:* pirmojo 1923 m. rugsėjo 17 d. visuotino gyventojų surašymo duomenys. Kaunas, 1923, p. 13; *Statistinės žinios apie Lietuvą ligi karui 1914.* [Kaunas], 1919, p. 36–37.

teise įrodyti, kad Vokietija neturėjo teisės okupuotoje Lietuvoje rekvizuoti ar kitaip naikinti kultūros vertybių. Turėta vilties išvežtas vertybes susigrąžinti iš Vokietijos arba bent pasiekti papildomų nuostolių atlyginimo. Nors Lietuvos ir Vokietijos diplomatinės diskusijos baigėsi nesėkme, žydų religinė bendruomenė aktyviai įsitraukė į šį procesą: 1933 m. Lietuvos rabinų vykdomasis komitetas pateikė 82 Lietuvos religinių bendruomenių nuostolius²⁴. Nors tai buvo ir atsijota medžiaga, nes be visuotinės apklausos tokių duomenų nebuvo galima surinkti, dalis medžiagos turėjo likti ir vidiniam bendruomenės naudojimui, bet daugeliu atveju tai buvo visiškai naujos – 1919 m. nepateiktos ar neišlikusios žinios.

ŽYDŲ RELIGINĖS BENDRUOMENĖS PRARADIMAI

Žydų religinės bendruomenės turtas, kaip ir kitų vietos religinių bendruomenių turtas, Rusijos valdžios įsakymu nebuvo evakuojamas. Negana šių aplinkybių, žydų bendruomenės pastatai naudoti karo reikmėms. Yra žinių, kad Rusijos kariuomenė žydų maldos namus kai kuriose vietovėse pavertė arklidėmis. Rusijos kariuomenės Bajarkio pulkas, 1914 m. pabaigoje ar 1915 m. pradžioje pasirodęs Švėkšnoje, įsikūrė didžiojoje sinagogoje, vadinamoje „Šub“. Sinagogoje laikyti arkliai, joje laisvai šeimininkavo ir kareiviai. Po kariuomenės apsilankymo minėtoji sinagoga, be kito kilnojamojo turto, neteko ir bibliotekos. Nurodyta, kad joje buvęs Talmudas bei kitos knygos. Ši biblioteka buvusi turtinga: vertinta 3 000 Lt²⁵. Nors nustatytas tik vienas Rusijos kariuomenės savivalės atvejis, bet, žinant karo metų sustiprėjusią prieš žydus nukreiptą politiką, panašių atsitikimų galėjo būti ir daugiau. Žymėtina, kad, pagal Švėkšnos rabino Izraelo Fortmano²⁶ pranešimą, po rusų pasirodę vokiečiai Švėkšnos sinagogoje išlupo grindis ir sudegino suolus²⁷. Šis pranešimas liudija, kad knygų iš tikro tuo metu jau nebebuvo.

Nuo Vokietijos kariuomenės daugiausiai nukentėjo Paprūsės miestuose gyvenusios žydų bendruomenės, bet apie jų dokumentinio paveldo praradimus žinių išliko nedaug. Nors Naumiestis (oficialiai – Aleksandrovskas, vėliau – Žemaičių Naumiestis) išdegė dar 1914 m. spalio mėn., bet pagal karo nuostolių deklaracijų dokumentus vietos žydų religinės bendruomenės turtas sudegė tik 1917 metais. Nurodyta, kad sudegė sinagoga, lavoninė ir dar vieni maldos namai. Manytina, kad sinagogoje ir maldos namuose buvo saugomos brangios, tikriausiai istorinę vertę turinčios 72 Toros. Jos buvo įvertintos labai didele suma – 40 000 rub. Nurodyta, kad žuvo ir „visokios rūšies knygų“, įkainotų 30 000 rub., bei Talmudų ir 650 vienetų įvairių knygų už 15 000 rub. Iš viso

Naumiesčio žydų religinė bendruomenė neteko knygų, kurių vertė 85 000 rub. Atsižvelgus į tai, kad iš viso vietos žydų religinė bendruomenė savo nuostolius skaičiavo 167 000 rub.²⁸, dokumentinis paveldas buvo vertinamas ne mažiau nei pastatai ir kitas religinis inventoriūs.

1915 m. pavasarį vyko smarkūs mūšiai Raseinių ir Šiaulių apskrityse. Ties Dubysa ir Šiauliais laikėsi Rusijos ir Vokietijos frontas. Pafrontės miestai Kelmė, Kuršėnai, Gruzdžiai ir kt. patyrė didesnių sugriovimų, bet ne visi dokumentinio paveldo praradimai buvo užfiksuoti, kai ką spėta ir išsaugoti. Kelmės žydų religinė bendruomenė pranešė, kad neteko daug tikybinių knygų ir kitų daiktų už 20 000 Lt²⁹. Nėra galimybių nustatyti knygų ir *kitų daiktų* santykį, bet įvertinus deklaruotą sumą tikėtina, kad galėjo žūti turtinga biblioteka. Kuršėnų žydų religinė bendruomenė nurodė, kad neteko 17-os *Sitrei Tora* (Toros paslaptys) knygų bei daug vokiečių nulupinėtų knygų puošmenų³⁰. Žydų maldos namai Gruzdžiuose išsaugojo knygas, nors ir pražuvo trys knygų spintos³¹.

Nedatuota, bet manytina, kad dar 1915 m. išdegus pusei Gargždų miestelio³² sudegė ir sinagoga. Po kurio laiko, per brangiųjų ir spalvotojų metalų rekviziciją, nuo karo ugnies išsaugotos Toros buvo nulupta sidabrinė (1 500 Lt įvertinta) knygos puošmena³³. Iš Kuršėnų ir Gargždų atvejų matyti, kad per Vokietijos karinės valdžios 1915–1917 m. vykdytą visuotinę metalų rekviziciją, be įvairių žydų bendruomenės religinių reikmenų ir indų nusavinimo, būta atvejų, kai rekvizitoriai lupinėjo ir knygų įrišų metalines detales. Kitose kitų tikybių religinėse bendruomenėse tokių atvejų neužfiksuota.

Mažai išliko duomenų apie religinių bendruomenių metrikų knygas ir kitą rankraštinių dokumentinių paveldą. Tik iš fragmentų galima nustatyti šios paveldo dalies bendrąsias apsaugos ir žūties problemas. Pranešta, kad Salantuose

24 *Dokumentai apie vokiečių išgrobstytą Lietuvos bažnyčių turtą ir nuostolių įvertinimą*. 1928–1934. LCVA, f. 383, ap. 7, b. 961, lap. 113.

25 *Švėkšnos žydų bendruomenės nuostoliai*. 1933. LCVA, f. 383, ap. 7, b. 961, lap. 21.

26 Tekste žydiškas pavardes patikslino ir redagavo Lara Lempertienė. Išnašose paliekamos šaltiniuose minimos asmenvardžių formos.

27 *Švėkšnos rabino Izraelio Fortmanno pranešimas karo nuostolių komisijai*. 1919. LCVA, f. 1738, ap. 2, b. 762, lap. nenumėruoti.

28 *Naumiesčio žydų religinės bendruomenės nuostolių pranešimas karo nuostolių komisijai*. 1919. LCVA, f. 1738, ap. 2, b. 593, lap. nenumėruoti.

29 *Kelmės žydų bendruomenės nuostoliai*. 1933. LCVA, f. 383, ap. 7, b. 961, lap. 61.

30 *Kuršėnų žydų bendruomenės nuostoliai*. 1933. LCVA, f. 383, ap. 7, b. 961, lap. 60.

31 *Gruzdžių žydų religinės bendruomenės pranešimas karo nuostolių komisijai*. 1919. LCVA, f. 1738, ap. 2, b. 487, lap. nenumėruoti.

32 *Gargždų valsčiaus valdybos pranešimas Žemės tvarkymo ir matavimo departamentui*. 1920, kovo 17. LCVA, f. 120, ap. 6, b. 21, lap. 10.

33 *Gargždų žydų bendruomenės pranešimas karo nuostolių komisijai*. 1933. LCVA, f. 383, ap. 7, b. 961, lap. 74, lap. nenumėruoti.

1915 m. balandžio pradžioje vietos rabiną Joselį Gurvičių su žmona Johana rusams suėmus ir ištrėmus į Rusiją žuvo vietos žydų bendruomenės gimimo, jungtusių ir mirties metrikų knygos. Visas šis rankraštinis turtas 1920 m. buvo įvertintas 10 000 auksinų³⁴. Tokių atvejų galėjo būti ir daugiau. Lietuvos kariuomenei 1919 m. balandžio mėn. Kelmėje vykdant vyrų nuo 19 iki 21 amžiaus mobilizaciją, žydų atstovai pranešė, kad neranda metrikų knygų, todėl sąrašų pateikti negalintys³⁵. Tai, kad Kelmės žydai galėjo metrikų iš tiesų nerasti, liudija Raseinių žydų bendruomenės atvejis: tuomečiame Centriniame valstybės archyve buvo saugomos Raseinių žydų rabino 1844 m. jungtusių ir 1845 m. gimusiųjų knygos³⁶. Daugiau Raseinių bendruomenei priklaususių dokumentų šiame archyve nebuvo, tad per karo sumaištį ir kitų žydų bendruomenių į karo frontą patekusių metrikų knygos galėjo būti prarastos arba išblaškytos.

Prie žydų bendruomenės turto galima priskirti ir jos išlaikomų mokyklų bei visuomeninių organizacijų turtą. Sudegė ar kitaip buvo sunaikinta Naumiesčio skaitymo draugijos biblioteka. Organizacija buvo įkurta 1913 m. gegužės 17 dieną³⁷. Sprendžiant iš vietos pirklio Mozės Gofmano pateikto nuostolių sąrašo matyti, kad 1915 m. draugijos bibliotekos fondą, knygas skaičiuojant kartu su laikraščių komplektais, sudarė 1 100 vienetų. Bibliotekos knygų fondas įvertintas 1 100 rub. Draugija turėjo ir 12 žemėlapių (įskaičiuojant paveikslus), įvertinų 50 rub. Skaityklos inventorių sudarė 6 medinės knygų lentynos, nauja spinta, 2 stalai, 12 kėdžių, 6 suolai ir laikrodis³⁸. Per trumpą laiką buvo įgytas gana nemažas turtas. Levas Vladimirovas, remdamasis archyviniais duomenimis, o Vincas Kisarauskas – išlikusių egzempliorių knygų ženklais, nurodė, kad ir Jurbarko 1912–1915 m. veikė Jurbarko skaitymo mėgėjų draugija, turėjusi savo biblioteką³⁹. Apie narių sudėtį nieko daugiau nežinoma, bet kadangi draugija savo bibliotekos knygas žymėjo antspaudu rusų kalba, jos nariai galėjo būti arba vietos rusų valdininkai, arba žydai, kurie taip pat dažnai vartojo rusų kalbą kurdami knygų nuosavybės ženklus. Šią mintį sustiprinta ir tai, kad Genovaitės Raguotienės išsamiaje veikale *Spaudą atgavus: knyga ir skaitytojas 1904–1918 Lietuvoje* (1996) nefiksuota nė vienos Jurbarko veikusios lietuviškos bibliotekos.

Šiaurinėje Žemaitijos dalyje ties Ventos upe 1915–1917 m. taip pat laikėsi Rusijos–Vokietijos frontas. Pafrontės miestai patyrė didesnių nuostolių, bet žinių apie tai išliko mažai. Vienintelis Bencelis Kaganas pranešė, kad 1915 m. dvi Leckavos žydų mokyklos vokiečių buvo sudegintos. Pražuvo knygų, kurių vertė – 1 000 rub. Greta sudegė ir 10 Torų, įvertintų 2 000 rub.⁴⁰

Kauno gubernatorius 1914 m. spalio 2 d. išleido aplinkrašį, kuriu remiantis Rusijos karinė valdžia turėjo teisę prievarta evakuoti gyventojus iš karo veiksmų zonos. Rusai šią prievartinę evakuaciją vykdė selektyviai, daugiausiai ją taikydami verslininkams⁴¹, aukštos kvalifikacijos specialistams (ypač gydytojams) bei, jų požiūriu, nepatikimiems elementams – žydams ir reformatų tikėjimo žmonėms. Jie įtarti šnipinėjimu ir nelojalumu Rusijai. Tuo metu pasienyje keletas žydų, įtariamų šnipinėjimu, buvo ir sušaudytų⁴². Prasidėjo pogromai prieš Čekiškės, Kakių ir Vilkijos žydus. 1915 m. kovo pradžioje iš Palangos ir Batakių žydai buvo ištremti į Rusijos gilumą. Iš Kauno gubernijos žydai 1915 m. gegužės 2 d. įsakymu turėjo išsiskelti iki gegužės 5 d., po penkių dienų įsakymas buvo atšauktas⁴³. 1915 m. balandžio mėn. pabaigoje Vokiečių kariuomenė staigiu puolimu pasiekė Šiaulius, todėl vakarinėje Žemaitijos dalyje nespėta visuotinai laiku įgyvendinti Kauno gubernatoriaus įsakymo⁴⁴. Žydų istorikas Dovas Levinas teigia, kad tos žydų bendruomenės, kurias palietė šis įsakymas, nariai į tremtį nešėsi Toros knygas⁴⁵.

Išliko išsami Naumiesčio karo nuostolių apskaita. Šį pasienio miestą vokiečiai 1914 m. rugsėjo 15 d. apšaudė iš kulkosvaidžio ir apmėtė granatomis. Kilęs gaisras sunaikino miestelio centrą – išdegė daugiau nei 100 žydų namų. Po gaisro pasirodę vokiečių kareiviai miestelėnus apiplėšė⁴⁶. Per visą karo laiką

34 *Surinktos žinios Salantų valsčiaus Kretingos apskrities apie visą Rusų išvežtą ir sunaikintą Vidaus reikalų ministerijos žinioje buvusių įstaigų turtą*. Salantai, 1920, liepos 6. LCVA, f. 379, ap. 2, b. 214, lap. 34.

35 LAUCEVIČIUS, J. Kelmė. *Lietuva*, 1919, geg. 14 (nr. 101), p. 3.

36 *Pranešimas Švietimo ministerijos Kultūros reikalų departamentui*. 1934, spal. 30. LCVA, f. 1378, ap. 1, b. 26, lap. 56.

37 VLADIMIROVAS, Levas. Visuomeninių bibliotekų vystymasis Lietuvoje 1861–1917 m. Iš *Mokslinės bibliotekos metraštinis, 1958–1959*. Vilnius, 1961, p. 100.

38 *Naumiesčio skaitymo draugijos pranešimas karo nuostolių komisijai*. 1919. LCVA, f. 1738, ap. 2, b. 595, lap. nenumėruoti.

39 KISARAUSKAS, Vincas. *Lietuvos knygos*

ženklai, 1518–1918. Vilnius, 1984, p. 52; VLADIMIROVAS, Levas. Visuomeninių bibliotekų vystymasis Lietuvoje 1861–1917 m., p. 100.

40 *Bencelio Kagano pranešimas karo nuostolių komisijai*. 1919. LCVA, f. 1738, ap. 2, b. 183, lap. nenumėruoti.

41 *Jono Beržinio prašymas Lietuvos karo nuostolių komisijai*. Papilė, 1921, bal. 8. LCVA, f. 1738, ap. 2, b. 533, lap. nenumėruoti.

42 PAKALNIŠKIS, Kazimieras. Rusų vokiečių karo užrašai. *Karo archyvas*, 1939, t. 11, p. 117.

43 LEVIN, Dov. *Trumpa žydų istorija Lietuvoje*, p. 66–67.

44 LEVITAS, Alteris. Rietavas – jo istorija, charakteris ir esmė, p. 46.

45 LEVIN, Dov. *Trumpa žydų istorija Lietuvoje*, p. 67.

46 Karas Lietuvoje. *Lietuvos ūkininkas*, 1914, spal. 16(29) (nr. 42), p. 382.

užfiksuota 135 sugriauti arba sudeginti žydų namai⁴⁷. Po šio vokiečių siautėjimo žuvo nemažai žydų bibliotekų bei kito kilnojamojo ir nekilnojamojo turto. Iš viso užregistruotos 69 nukentėjusios žydų bibliotekos. Nemaža jų dalis buvo gana turtingos.

Minėtos Naumiesčio skaitymo draugijos narys pirklys Mozė Gofmanas vokiečių puolimo metu prarado visą turimą. Ugnyje pražuvo pirklio 2 980 rub. įvertinta gausi ir įvairi biblioteka (šaltinyje „knygų visokių“)⁴⁸. Sudegus krautuvininko Todreso Rubinovičiaus namams, ugnyje pražuvo 300 knygų biblioteka, įvertinta 1 000 rub.⁴⁹ Beras Reznikas neteko knygų už 1 000 rub., knygas laikė komodoje⁵⁰. Prekybininkas Kivė Rudneris nurodė, kad neteko 200 knygų, kurias įvertino 800 rub.⁵¹ Tautietė Sara Benjeminovič per gaisrą neteko knygų, kurias vertė 600 rub.⁵²

Kitų Naumiesčio miestelėnų knygų rinkiniai buvo mažesni. Volfas Berelovičius neteko bibliotekos ir daugelio šeimos relikvijų: įvairių knygų bibliotekos (500 rub. vertės), 12 fotografijų (35 rub.), (fotografijų?) albumo (25 rub.), gramofono (150 rub.) ir raštinės reikmenų (25 rub.)⁵³. Miestelėnė Uri Šliom Šapiro nurodė, kad vokiečiai, sunaikinę jos kilnojamąjį turimą, padarė nuostolių ir bibliotekai. Knygų nuostoliai vertinti 550 rub.⁵⁴ Namų netekęs vaistinininkas Todresas Levis taip pat prarado 100 knygų biblioteką, įvertintą 500 rub.⁵⁵ Analogiški nuostoliai buvę Zelmano Mozės Gordono – 100 knygų už 500 rub.⁵⁶ Krautuvininkas Mendelis Leizerovičius po gaisro neteko 500 rub. įkainotų 200 knygų⁵⁷. Kitas tautietis Michelis Elertas prarado 500 rub. vertės bibliotekos⁵⁸. Judelis Kacas taip pat nurodė, kad neteko knygų už 500 rub.⁵⁹ Sudegus žydės Rochės Šapiro namams, pražuvo knygų, įvertintų 500 rub.⁶⁰ Per namų gaisrą pražuvo ir Iciko Faito biblioteka, įvertinta 500 rub.⁶¹ Efroimas Perelis per gaisrą neteko knygų, kurias įkainojo 500 rub.⁶²

Naumiesčio pirklys Moseris Berelovičius neteko knygų už 350 rub.⁶³ Smuklės savininkas Zelikas Kacas per gaisrą prarado 300 rub. vertės biblioteką ir 4 religinius paveikslus (20 rub. vertės)⁶⁴. Tautietis Lipmanas Šmulovičius neteko knygų už 300 rub.⁶⁵ Pirklio ir audinių pardavėjo Leizerio Leizerovičiaus 100 knygų, įvertintų 300 rub., žuvo per namų gaisrą⁶⁶. Kitas prekybininkas Abraomas Šlomovičius prarastas knygas vertino santykinai brangiau: 90 knygų įkainojo 300 rub.⁶⁷ Brangiųjų kailių ir gyvulių odų pirklys Beras Gecelis Gordonas per gaisrą taip pat neteko knygų už 300 rub.⁶⁸ Tokia pat suma savo knygų praradimus įvertino ir krautuvininkas Zalmanas Glatas⁶⁹, grūdų pirklys Aronas Berlovičius⁷⁰ bei Jankelis Korneris⁷¹.

Drabužių parduotuvės savininkas Leiba Berelovičius per gaisrą pražudytas knygas įvertino 250 rub.⁷² Izaokas Leiba Levinas neteko knygų už 250 rub.⁷³ Kitas

drabužių pardavėjas Heselis Jankelovičius per gaisrą neteko 100 knygų, įvertintų 200 rub.⁷⁴ Sudegus Chasės Rubin namams, pražuvo 60 knygų už 200 rub.⁷⁵ Vulfas Kacas taip pat neteko 60 knygų už 200 rub.⁷⁶ Sudegus Bero Zacherio namams, pra-

- 47 *Žydų reikalų ministerijos raštas ministrų kabinetui*. 1920, vas. 11. LCVA, f. 923, ap. 1, b. 117, lap. 61–62.
- 48 *Možešio Gofmano pranešimas karo nuostolių komisijai*. 1919. LCVA, f. 1738, ap. 2, b. 591, lap. nenumėruoti.
- 49 *Todreso Rubinovičiaus pranešimas karo nuostolių komisijai*. 1919. LCVA, f. 1738, ap. 2, b. 591, lap. nenumėruoti.
- 50 *Bero Reisniko pranešimas karo nuostolių komisijai*. 1919. LCVA, f. 1738, ap. 2, b. 600, lap. nenumėruoti.
- 51 *Kives Rudnerio pranešimas karo nuostolių komisijai*. 1919. LCVA, f. 1738, ap. 2, b. 599, lap. nenumėruoti.
- 52 *Saros Benjeminowitz pranešimas karo nuostolių komisijai*. 1919. LCVA, f. 1738, ap. 2, b. 599, lap. nenumėruoti.
- 53 *Wolfo Berelowicziaus pranešimas karo nuostolių komisijai*. 1919. LCVA, f. 1738, ap. 2, b. 593, lap. nenumėruoti.
- 54 *Uri Šliom Šapir pranešimas karo nuostolių komisijai*. 1919. LCVA, f. 1738, ap. 2, b. 595, lap. nenumėruoti.
- 55 *Todreso Lievi pranešimas karo nuostolių komisijai*. 1919. LCVA, f. 1738, ap. 2, b. 595, lap. nenumėruoti.
- 56 *Zelmano Maušo Gordono pranešimas karo nuostolių komisijai*. 1919. LCVA, f. 1738, ap. 2, b. 600, lap. nenumėruoti.
- 57 *Mendelio Leizerovičiaus pranešimas karo nuostolių komisijai*. 1919. LCVA, f. 1738, ap. 2, b. 598, lap. nenumėruoti.
- 58 *Michelio Ellerto pranešimas karo nuostolių komisijai*. 1919. LCVA, f. 1738, ap. 2, b. 593, lap. nenumėruoti.
- 59 *Judelio Kaco pranešimas karo nuostolių komisijai*. 1919. LCVA, f. 1738, ap. 2, b. 600, lap. nenumėruoti.
- 60 *Roche Schapiro pranešimas karo nuostolių komisijai*. 1919. LCVA, f. 1738, ap. 2, b. 600, lap. nenumėruoti.
- 61 *Iciko Faito pranešimas karo nuostolių komisijai*. 1919. LCVA, f. 1738, ap. 2, b. 595, lap. nenumėruoti.
- 62 *Ifroimo Perelio pranešimas karo nuostolių komisijai*. 1919. LCVA, f. 1738, ap. 2, b. 600, lap. nenumėruoti.
- 63 *Moserio Berlowitziaus pranešimas karo nuostolių komisijai*. 1919. LCVA, f. 1738, ap. 2, b. 600, lap. nenumėruoti.
- 64 *Zeliko Kaco pranešimas karo nuostolių komisijai*. 1919. LCVA, f. 1738, ap. 2, b. 598, lap. nenumėruoti.
- 65 *Lipmano Smulowicziaus pranešimas karo nuostolių komisijai*. 1919. LCVA, f. 1738, ap. 2, b. 597, lap. nenumėruoti.
- 66 *Leizerio Leizirovicziaus pranešimas karo nuostolių komisijai*. 1919. LCVA, f. 1738, ap. 2, b. 598, lap. nenumėruoti.
- 67 *Abromo Šlomovyčiaus pranešimas karo nuostolių komisijai*. 1919. LCVA, f. 1738, ap. 2, b. 599, lap. nenumėruoti.
- 68 *Bero Gecelio Gordono pranešimas karo nuostolių komisijai*. 1919. LCVA, f. 1738, ap. 2, b. 599, lap. nenumėruoti.
- 69 *Salmono Glatto pranešimas karo nuostolių komisijai*. 1919. LCVA, f. 1738, ap. 2, b. 598, lap. nenumėruotas.
- 70 *Arono Berlowitziaus pranešimas karo nuostolių komisijai*. 1919. LCVA, f. 1738, ap. 2, b. 598, lap. nenumėruoti.
- 71 *Jankelio Kornerio pranešimas karo nuostolių komisijai*. 1919. LCVA, f. 1738, ap. 2, b. 600, lap. nenumėruoti.
- 72 *Leibo Bereliowitziaus pranešimas karo nuostolių komisijai*. 1919. LCVA, f. 1738, ap. 2, b. 598, lap. nenumėruotas.
- 73 *Iciko Leibos Levino pranešimas karo nuostolių komisijai*. 1919. LCVA, f. 1738, ap. 2, b. 600, lap. nenumėruotas.
- 74 *Heselio Jankelowitziaus pranešimas karo nuostolių komisijai*. 1919. LCVA, f. 1738, ap. 2, b. 600, lap. nenumėruotas.

žuvo 40 vienetų knygų, įvertintų 200 rub.⁷⁷ Hiršas Leibovičius analogiškai 40 prarastų knygų įkainojo 200 rub.⁷⁸ Todresas Samsonas⁷⁹ ir pirklys Dovydas Notusas⁸⁰ savo knygų nuostolius taip pat vertino 200 rub. Dantų gydytojas Maricas Mackelis pražuvusią biblioteką įvertino 150 rub.⁸¹ Per namų gaisrą Chaja Korner prarastas knygas irgi vertino 150 rub.⁸² Gyvulių odų pirklys Kasrielis Lesemas per gaisrą neteko 100 vienetų knygų ir jas įvertino 150 rub.⁸³ Prekeivis drabužiais Feigė Joffė per namų gaisrą neteko knygų už 120 rub.⁸⁴, Nochemas Vaineris – už 100 rub.⁸⁵ Drabužių prekeivis Bencelis Brandas per gaisrą neteko 29 knygų (100 rub. vertės) ir 9 paveikslų (25 rub.)⁸⁶. Kitas drabužių pardavėjas Ošeris Kacefas neteko 50 knygų (100 rub. vertės)⁸⁷.

Buvo ir mažesnių bibliotekų praradimų. Šolemas Leizenovičius po gaisro neteko 60 vienetų knygų 80 rub. vertės⁸⁸. Krautuvininkė Brainė Res per gaisrą neteko knygų už 80 rub.⁸⁹ Abraomas Idelovičiaus neteko 27 knygų, įvertintų 75 rub.⁹⁰ Malka Šnaid savo knygų nuostolius taip pat įvertino 75 rub.⁹¹ Maisto prekių pardavėjas Abraomas Epšteinas per gaisrą neteko 50 knygų už 50 rub.⁹² Sudegus namams pražuvo Freidės Benjaminovič 50 rub. vertės biblioteka⁹³. Efė Lauksan neteko 30 knygų už 50 rub.⁹⁴ Ir Judelis Blecheris savo 30 prarastų knygų įvertino 50 rub.⁹⁵ Šalemas Noselis neteko knygų už 50 rub. ir paveikslų už 15 rub.⁹⁶ Nemažai ir kitų vietos žydų savo knygų nuostolius deklaravo 50 rub. Tarp jų buvo Jankelis Kiršteinas⁹⁷, prekybininkė Masė Epstein⁹⁸, Chana Šnaid⁹⁹, Izaokas Rikas¹⁰⁰, Michelis Brenas¹⁰¹, Saliamonas Elertas¹⁰² ir smuklės savininkas Faivelis Berelovičius¹⁰³. Net nemokėjęs rašyti Saliamonas Giršovičius nurodė, kad jo knygų nuostoliai taip pat buvę 50 rub.¹⁰⁴ Būta ir smulkesnių praradimų. Grūdų ar linų pirklys Joselis Šapiro neteko 30 knygų už 40 rub.¹⁰⁵ Vaistininkas Leibas Šuras prarado 6 knygas, ir jas įvertino 30 rub.¹⁰⁶ Pirmaisiais karo metais mažiausiai nukentėjo ir Giršas Gluchas, kurio knygų nuostoliai buvę įvertinti 25 rub.¹⁰⁷

Po pirmųjų karo metų audrų Naumiestyje daugelis turtingesnių miestelėnų bibliotekų buvo jau nukentėjusios, todėl 1915 m. Naumiesčio gyventojų nuostoliai buvo kur kas mažesni. Viešbučio ir (ar) smuklės savininkas Samuelis Cvikas gaisro metu neteko 120 knygų, įvertintų 240 rub., ir paveikslų, įvertintų 72 rub.¹⁰⁸ Vaistininkas Lasaras Raicas neteko knygų už 200 rub.¹⁰⁹ Maušas Joffė savo knygų nuostolius vertino 150 rub.¹¹⁰ Izikas Sackonas neteko 30 knygų (75 rub. vertės), 8 religinių paveikslų (40 rub.) ir gramofono (200 rub.)¹¹¹. Gaisro metu savo namų netekęs Maksas Davidzonas prarado knygų už 50 rub.¹¹² Tokie pat praradimai buvo ir Mozės Lentino¹¹³. Mėsininkas Bancelis Gavšanas knygų praradimus vertino 25 rub.¹¹⁴ Tuvfi Gluchas savo 6 prarastas knygas įvertino 15 rub.¹¹⁵ Gerai išlikę dokumentai leidžia manyti, kad po 1914–1915 m. karo audrų daugiau Naumiesčio žydų bendruomenės narių bibliotekų nebenukentėjo.

- 75 *Chasse Rubin pranešimas karo nuostolių komisijai*. 1919. LCVA, f. 1738, ap. 2, b. 600, lap. nenumeruotas.
- 76 *Vulfo Kaco pranešimas karo nuostolių komisijai*. 1919. LCVA, f. 1738, ap. 2, b. 600, lap. nenumeruotas.
- 77 *Bero Zacherio pranešimas karo nuostolių komisijai*. 1919. LCVA, f. 1738, ap. 2, b. 593, lap. nenumeruoti.
- 78 *Hiršo Leibovičiaus pranešima karo nuostolių komisijai*. 1919. LCVA, f. 1738, ap. 2, b. 595, lap. nenumeruoti.
- 79 *Todreso Samsono pranešimas karo nuostolių komisijai*. 1919. LCVA, f. 1738, ap. 2, b. 599, lap. nenumeruoti.
- 80 *Dawido Notuso pranešimas karo nuostolių komisijai*. 1919. LCVA, f. 1738, ap. 2, b. 601, lap. nenumeruoti.
- 81 *Maritzo Mackelio pranešimas karo nuostolių komisijai*. 1919. LCVA, f. 1738, ap. 2, b. 593, lap. nenumeruoti.
- 82 *Chajos Korner pranešimas karo nuostolių komisijai*. 1919. LCVA, f. 1738, ap. 2, b. 593, lap. nenumeruoti.
- 83 *Kasrielio Lesemo pranešimas karo nuostolių komisijai*. 1919. LCVA, f. 1738, ap. 2, b. 599, lap. nenumeruoti.
- 84 *Feiges Joffe pranešimas karo nuostolių komisijai*. 1919. LCVA, f. 1738, ap. 2, b. 599, lap. nenumeruoti.
- 85 *Nochemo Vainerio pranešimas karo nuostolių komisijai*. 1919. LCVA, f. 1738, ap. 2, b. 594, lap. nenumeruoti.
- 86 *Bencelio Brando pranešimas karo nuostolių komisijai*. 1919. LCVA, f. 1738, ap. 2, b. 599, lap. nenumeruoti.
- 87 *Ošerio Kacefo pranešimas karo nuostolių komisijai*. 1919. LCVA, f. 1738, ap. 2, b. 600, lap. nenumeruoti.
- 88 *Solemo Leizenovičiaus pranešimas karo nuostolių komisijai*. 1919. LCVA, f. 1738, ap. 2, b. 594, lap. nenumeruoti.
- 89 *Braine Res pranešimas karo nuostolių komisijai*. 1919. LCVA, f. 1738, ap. 2, b. 599, lap. nenumeruoti.
- 90 *Abromo Idelovičiaus pranešimas karo nuostolių komisijai*. 1919. LCVA, f. 1738, ap. 2, b. 595, lap. nenumeruoti.
- 91 *Malkos Šnaid pranešimas karo nuostolių komisijai*. 1919. LCVA, f. 1738, ap. 2, b. 595, lap. nenumeruoti.
- 92 *Abramo Epsteino pranešimas karo nuostolių komisijai*. 1919. LCVA, f. 1738, ap. 2, b. 600, lap. nenumeruoti.
- 93 *Freide Benjaminovič pranešimas karo nuostolių komisijai*. 1919. LCVA, f. 1738, ap. 2, b. 591, lap. nenumeruoti.
- 94 *Efe Lauksan pranešimas karo nuostolių komisijai*. 1919. LCVA, f. 1738, ap. 2, b. 591, lap. nenumeruoti.
- 95 *Judelio Blecherio pranešimas karo nuostolių komisijai*. 1919. LCVA, f. 1738, ap. 2, b. 600, lap. nenumeruoti.
- 96 *Schalemo Nosselio pranešimas karo nuostolių komisijai*. 1919. LCVA, f. 1738, ap. 2, b. 600, lap. nenumeruoti.
- 97 *Jankelio Kiršteino pranešimas karo nuostolių komisijai*. 1919. LCVA, f. 1738, ap. 2, b. 591, lap. nenumeruoti.
- 98 *Mase Epštein pranešimas karo nuostolių komisijai*. 1919. LCVA, f. 1738, ap. 2, b. 599, lap. nenumeruoti.
- 99 *Chanos Šnaid pranešimas karo nuostolių komisijai*. 1919. LCVA, f. 1738, ap. 2, b. 600, lap. nenumeruoti.
- 100 *Isacko Ricko pranešimas karo nuostolių komisijai*. 1919. LCVA, f. 1738, ap. 2, b. 597, lap. nenumeruoti.
- 101 *Michelio Breno pranešimas karo nuostolių komisijai*. 1919. LCVA, f. 1738, ap. 2, b. 595, lap. nenumeruoti.
- 102 *Šliomo Elerto pranešimas karo nuostolių komisijai*. 1919. LCVA, f. 1738, ap. 2, b. 598, lap. nenumeruoti.
- 103 *Faiwelio Berelowitziaus pranešimas karo nuostolių komisijai*. 1919. LCVA, f. 1738, ap. 2, b. 599, lap. nenumeruoti.
- 104 *Šliomo Giršovičiaus pranešimas karo nuostolių komisijai*. 1919. LCVA, f. 1738, ap. 2, b. 591, lap. nenumeruoti.
- 105 *Joselio Šapiro pranešimas karo nuostolių komisijai*. 1919. LCVA, f. 1738, ap. 2, b. 598, lap. nenumeruoti.
- 106 *Leibo Šuro pranešimas karo nuostolių komisijai*.

Nors Tauragė buvo vienas iš labiausiai sugriautų Paprūsės miestų, bet jo karo nuostolių apskaita išliko fragmentiška. Iš Tauragės dar 1914 m. rugsėjo 18–20 d. pabėgo apie trečdalis gyventojų. Antras masinis bėgimas iš miesto įvyko 1915 m. vasario mėn. viduryje¹¹⁶. 1915 m. kovo mėn. vokiečiai padegė miestą. Tauragėje 1916 m. siautė epidemijos, po kurių mieste buvo likę tik 50 gyventojų¹¹⁷. Tauragės karo nuostolių apskaitos komisijos dokumentuose užfiksuoti Hiršo Bermano ir Leibos Levitano bibliotekų praradimai. Jie atstovavo tik nedidelei, kitados Tauragėje gyvenusiai žydų daliai. Tauragiškis H. Bermanas, gyvenęs Vytauto g. 20, prieš karą mieste turėjo mašinų prekybos įmonę. Iš turto nuostolių deklaracijos galima spręsti, kad prekybininkas gyveno pasiturimai: turėjo paveikslų, antikvarinių laikrodžių ir 100 knygų biblioteką, įvertintą 140 rub. Viską 1915 m. sunaikino vokiečiai¹¹⁸. Tais pačiais metais sudegė ir kur kas turtingesnė L. Levitano, gyvenusio trijuose Bažnyčios g. 99, 100 ir 101 namuose, biblioteka, įvertinta 1 000 rub.¹¹⁹ Žinant žydų koncentraciją miestuose ir Tauragės masinius sugriovimus, nukentėjusių bibliotekų turėjo būti gerokai daugiau.

Karo metais nemažai žydų, pabėgusių iš Tauragės, į ją negrižo. Tie, kurie 1919 m. gyveno Lietuvoje, karo nuostolių deklaracijas pateikė kitoms karo nuostolių komisijoms. Iš Eržvilko, Kalnujų, Kelmės, Nemakščių ir Skaudvilės karo nuostolių komisijų dar papildomai surinkta žinių apie septynių Tauragės žydų dokumentinio paveldo praradimus. Tauragėje 1915 m. sudegė Volfo Gordono namai, pražuvo ir biblioteka, kuri įvertinta 150 rub.¹²⁰ Tautietis Nisonas Kanas Vokiečių gatvėje nuomotame bute turėjo knygų už 60 rub. Įsiveržę vokiečiai 1915 m. jas sunaikino¹²¹. Gatvės kaimynas Zalmanas Dovydas Mazinteris gyveno penkių kambarių bute, kuriame būta ir knygų už 120 rub.¹²² Lėja Bank, gyvenusi Kalėjimo gatvėje, neteko 100 knygų, įvertintų 60 rub.¹²³ Jos gatvės kaimynas Elija Leibas Kaduševičius 1915 m. neteko 30 knygų už 30 rub.¹²⁴ Krautuvininkė Michlė Šmit, gyvenusi ir turėjusi įvairių prekių krautuvę Majorato gatvėje, 1915 m. neteko labai vertingų, matyt, rankraštinių knygų, šaltinyje įvardytų kaip „Knygos ir Tora“. Vertybės įkainotos didele 700 rub. suma¹²⁵. Tautiečiai Aronas Lešemas ir Moricas Šemaševičius, gyvenę Jurbarko gatvėje, po 1915 m. vokiečių sukulto gaisro neteko viso kilnojamojo ir nekilnojamojo turto, žuvo ir knygos, įvertintos 1000 rub.¹²⁶

Kitų Paprūsės miestų karo nuostolių aprašymai išliko gana fragmentiški. Vokietijos kariuomenės daliniai Jurbarką užėmė 1915 m. balandžio mėn.¹²⁷ Jurbarko miestelėnas Mateušas Kročmeras 1915 m. neteko 3 000 rub. vertės bibliotekos, kurią, nukentėjusiojo teigimu, atėmė vokiečiai¹²⁸. Tautietė Rožė Zundeliovič Jurbarko (Kauno g. 26) turėjo trijų kambarių namuką su dviem

sandėliukais. Karo metais buvo pasitraukusi į Rusiją. Iš jos grįžusi neberado 150 knygų bibliotekos, kurios vertė buvusi 450 rub.¹²⁹ Švėkšnos rabinas Izraelas Fortmanas nurodė, kad iš jo namų 1915 m. buvo pavogta knygų už 50 rub.¹³⁰ Daugelio bibliotekų netekties priežastis – gaisras, bet Jurbarko ir Švėkšnos atvejai leidžia manyti, kad vertingesnės žydų bibliotekos buvo ir plėšiamos kaip karo grobis. Seredžiaus miestelyje fiksuotos dvi didesnės nukentėjusios Mo-

1919. LCVA, f. 1738, ap. 2, b. 594, lap. nenumėruoti.

107 *Giršo Glucho pranešimas karo nuostolių komisijai*. 1919. LCVA, f. 1738, ap. 2, b. 595, lap. nenumėruoti.

108 *Samuelio Cviko pranešimas karo nuostolių komisijai*. 1919. LCVA, f. 1738, ap. 2, b. 598, lap. nenumėruoti.

109 *Lasaro Raico pranešimas karo nuostolių komisijai*. 1919. LCVA, f. 1738, ap. 2, b. 598, lap. nenumėruoti.

110 *Maušo Joffės pranešimas karo nuostolių komisijai*. 1919. LCVA, f. 1738, ap. 2, b. 601, lap. nenumėruoti.

111 *Iziko Sackon pranešimas karo nuostolių komisijai*. 1919. LCVA, f. 1738, ap. 2, b. 597, lap. nenumėruoti.

112 *Makso Davidzono pranešimas karo nuostolių komisijai*. 1919. LCVA, f. 1738, ap. 2, b. 591, lap. nenumėruoti.

113 *Mozės Lentino pranešimas karo nuostolių komisijai*. 1919. LCVA, f. 1738, ap. 2, b. 600, lap. nenumėruoti.

114 *Banzelio Gawshano pranešimas karo nuostolių komisijai*. 1919. LCVA, f. 1738, ap. 2, b. 598, lap. nenumėruoti.

115 *Tuvfi Glucho pranešimas karo nuostolių komisijai*. 1919. LCVA, f. 1738, ap. 2, b. 591, lap. nenumėruoti.

116 PEČIULIS, Marius. Pirmojo pasaulinio karo veiksmi Vakarų Lietuvoje – Vokietijos ir Rusijos pasienyje – 1915 m. pradžioje, p. 55, 63.

117 MISIUS, Kazys. Iš Tauragės miesto praeties (XVI–XX a. pirmoji pusė). Iš *Tauragės kraštas: istorija, kultūra, meno paminklai*: kolektyvinė monografija. Vilnius, 2007, p. 86–87.

118 *Hiršo Bermanno pranešimas karo nuostolių komisijai*. 1919. LCVA, f. 1738, ap. 2, b. 580,

lap. nenumėruoti.

119 *Leibo Levitano pranešimas karo nuostolių komisijai*. 1919. LCVA, f. 1738, ap. 2, b. 580, lap. nenumėruoti.

120 *Wolfo Gordono pranešimas karo nuostolių komisijai*. 1919. LCVA, f. 1738, ap. 2, b. 322, lap. nenumėruoti.

121 *Nisonas Kanas pranešimas karo nuostolių komisijai*. 1919. LCVA, f. 1738, ap. 2, b. 327, lap. nenumėruoti.

122 *Salmano Davido Mazinterio pranešimas karo nuostolių komisijai*. 1919. LCVA, f. 1738, ap. 2, b. 385, lap. nenumėruoti.

123 *Lea Bank pranešimas karo nuostolių komisijai*. 1919. LCVA, f. 1738, ap. 2, b. 370, lap. nenumėruoti.

124 *Elja Leibo Kaduševičiaus pranešimas karo nuostolių komisijai*. 1919. LCVA, f. 1738, ap. 2, b. 404, lap. nenumėruoti.

125 *Michle Šmit pranešimas karo nuostolių komisijai*. 1919. LCVA, f. 1738, ap. 2, b. 370, lap. nenumėruoti.

126 *Arono Leschemo ir Marica Šemaševičia pranešimas karo nuostolių komisijai*. 1919. LCVA, f. 1738, ap. 2, b. 370, lap. nenumėruoti.

127 PEČIULIS, Marius. Pirmojo pasaulinio karo veiksmi Lietuvos teritorijoje 1915 m. rugpjūčio pabaigoje–rugsėjo mėnesį, p. 51.

128 *Mateušo Kročmero pranešimas karo nuostolių komisijai*. 1919. LCVA, f. 1738, ap. 2, b. 312, lap. nenumėruoti.

129 *Rože Zundeliavič pranešimas karo nuostolių komisijai*. 1919. LCVA, f. 1738, ap. 2, b. 320, lap. nenumėruoti.

130 *Izrailo Fortmanno pranešimas karo nuostolių komisijai*. 1919. LCVA, f. 1738, ap. 2, b. 760, lap. nenumėruoti.

neso Gurvičiaus ir Izraelio Punsio bibliotekos. Prekybininkas M. Gurvičius dar pirmaisiais karo metais neteko bibliotekos, kurią įvertino 500 rub.¹³¹ I. Punsio religinio turinio („įvairių talmudų“) biblioteka, įvertinta 500 rub., sudegė kartu su namais 1915 m. vokiečiams puolant miestelį¹³². Veliuonos karo nuostolių apskaitos dokumentų neišliko, bet šiame miestelyje buvo sugriauti ar sudeginti 34 žydų gyvenamieji namai¹³³.

ŽYDŲ BIBLIOTEKOS PAFRONTĖS MIESTUOSE IR MIESTELIUOSE

Minėta, kad Rusijos–Vokietijos pasienio fronte atsidūrę Paprūsės miestai pirmieji patyrė didesnių karo nuostolių. 1915 m. balandžio mėn. vokiečiams pralaužus frontą, jų kariuomenė sėkmingai žygiavo Šiaulių kryptimi. Vokietijos kariniai daliniai balandžio 27 d. stovėjo prie Skaudvilės miestelio, taip pat telkėsi netoli Raseinių. Vokiečiai staigiu puolimu balandžio 30 d. užėmė degančius Šiaulius. Rusijos kariuomenė, metusi dideles karines jėgas, gegužės mėn. Šiaulius iš vokiečių atsiėmė ir frontą nustūmė už Dubysos. Naujas didelis vokiečių puolimas Šiaulių kryptimi prasidėjo liepos 14 d. ir vyko iki liepos 21 d., kol miestas vėl buvo užimtas¹³⁴. Per šias kovas Kelmės, Kuršėnų ir Gruzdzlių žydų bendruomenių turtas pateko į karo ugnį, žuvo ir bibliotekų. Tarp nukentėjusiųjų buvo ir pavienių asmenų. Šioje fronto dalyje išliko pavienių duomenų apie Raseinių ir Kuršėnų žydų praradimus.

Galima manyti, kad per 1915 m. balandžio–gegužės mėn. vykusius mūšius Raseinių mieste nukentėjo keletas žydų bibliotekų. Jų turėjo būti ir daugiau: dalis raseiniškių prieš vokiečiams pasirodant buvo pasitraukę į Šiaulius¹³⁵ ir vėliau kartu su kitais pabėgėliais vyko į Rusijos gilumą. Heiselis Rozenfeldas, gyvenęs Vilniaus g. 15, vokiečiams 1915 m. sudeginus namus, neteko tikybinių žydiškų knygų už 500 rub.¹³⁶ Žinomas vietos spaustuvininkas Šolomas Savičius nukentėjo keletą kartų. Pirmą kartą, 1915 m., neteko smulkių daiktų. Antrą kartą, 1918 m., vokiečiai sunaikino jo namus, stovėjusius Senatorių g. 29. Sudegus namams, pražuvo ir įrištų knygų už 400 rub.¹³⁷ Smarkūs mūšiai Šiaulių apskrityje pražudė ir Kuršėnų rabino Aiziko Fridmano turtą. Rabinas nurodė, kad 1915 m. sudegus namams neteko 900 tomų bibliotekos. Šiuos praradimus A. Fridmanas vertino 1 200 rub.¹³⁸ Istorikų ir amžininkų lietuvių išsamiai aprašytos Šiaulių miestą 1915 m. užklupusios negandos: ne kartą degintas ir griautas Vokietijos ir Rusijos kariuomenių, vokiečių du kartus apiplėštas, gyventojų paliktas ir pan.¹³⁹, bet neišlikus Šiaulių miesto karo nuostoliams apskaityti komiteto surinktų pranešimų anketoms, mažai ką galima patikslinti. Iš nuosto-

lių suvestinių tikslintina, jog Šiaulių mieste karo metais buvo sugriauta ar kitaip sunaikinta 500 gyvenamųjų trobesių¹⁴⁰. Šiauliečiai buvo išbėgę į Rusijos gilumą: tyrimų metu nenustatyta žydų, kurie būtų gyvenę po karo gretimuose valsčiuose. Reikia manyti, kad su Šiauliuose paliktu žydų dokumentiniu paveldu galėjo įvykti panašiai, kaip ir su bendrovės „Progres“ bei Šiaulių ekonomijos archyvu, kai 1916 m. gruodžio 19 d. Didždvario aikštėje archyvai vokiečių buvo sukrauti ir sudeginti¹⁴¹. Šiame karo fronto ruože hipotetiškai papildant karo nuostolių vaizdą žymėtina, kad Šiauliuose buvo sugriauti ar sudeginti 2 000 žydams priklausę gyvenamieji namai, Kuršėnuose – 258, Kelmėje – 60, Tytuvėnuose – 18, Girkalnyje – 12, Betygaloje – 6, Šaukėnuose ir Luokėje – po vieną¹⁴².

Antroji Rusijos–Vokietijos fronto linija 1915 m. gegužės mėn. laikėsi šiaurinėje Žemaitijos dalyje (Pakuršėje), ties Ventos upe. Rusijos ir Vokietijos kariuomenės kovėsi dėl Liepojos–Romnų geležinkelio ruožo kontrolės. Šią fronto dalį iš Vokietijos pusės kontroliavo Nemuno armijos Šiaurinis (Lauenšteino) korpusas¹⁴³. Martynas Kemptys atsiminimuose nurodė, kad ties šia fronto linija Rusijos kariuomenė dar iki pasirodant vokiečiams Renavo, Tirkšlių, Židikų, Viekiškių ir Mažeikių žydus ištrėmė į Rusijos gilumą. Po žydų iškeldinimo rusai

131 *Monesso Gurwicziaus pranešimas karo nuostolių komisijai*. LCVA, f. 1738, ap. 2, b. 102, lap. nenumeruoti.

132 *Izaelio Punsio pranešimas karo nuostolių komisijai*. 1919. LCVA, f. 1738, ap. 2, b. 96, lap. nenumeruota.

133 *Žydų reikalų ministerijos raštas ministrų kabinetui*. 1920, vasario 11. LCVA, f. 923, ap. 1, b. 117, lap. 62.

134 PEČIULIS, Marius. Pirmojo pasaulinio karo veiksmai Lietuvos teritorijoje 1915 m. rugpjūčio pabaigoje–rugsėjo mėnesį, p. 52, 58, 60.

135 KHAYESH, Anatolij. Vyseleniye yevreyev iz Litvy vesnoy 1915 goda (Na primere mestechka Zheymeli). Iš *Materialy sed'moy yezbegodnoy mezhdunarodnoy mezhdistsiplinarnoy konferentsii po iudaike*. Moskva, 2000, ch. 1, p. 127.

136 *Heiselio Rosenfeldo pranešimas karo nuostolių komisijai*. 1919. LCVA, f. 1738, ap. 2, b. 303, lap. nenumeruoti.

137 *Solomo Savičiaus pranešimas karo nuostolių komisijai*. 1919. LCVA, f. 1738, ap. 2, b. 303, lap. nenumeruoti.

138 *Ajziko Fridmano pranešimas karo nuostolių komisijai*. 1919. LCVA, f. 1738, ap. 2, b. 169, lap. nenumeruoti.

139 BRAZAUSKAS, B. Šiauliai okupacijos junte. Iš *Lietuva Didžiąjame kare*. Vilnius, 1939, p. 138–167; MIKNYS, R. Šiauliai 1861–1919. Iš *Šiaulių miesto istorija (iki 1940 m.)*. Šiauliai, 1991, p. 121–122; KHAYESH, Anatolij. Vyseleniye yevreyev iz Litvy vesnoy 1915 goda, p. 126–127.

140 *Visos respublikos apskričių savivaldybių pranešimai ir statistinės žinios apie karo metais sunaikintus pastatus, miestuose ir kaimuose...* 1920. LCVA, f. 377, ap. 7, b. 240, lap. 47.

141 BUGAILIŠKIS, Pelikšas. *Iš I pasaulinio karo užrašų*: 1915–1918 m. vokiečių okupacijos kronika. Vilnius, 1961. Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos Rankraščių skyrius, f. 87-157, lap. 38.

142 *Žydų reikalų ministerijos raštas ministrų kabinetui*. 1920, vasario 11. LCVA, f. 923, ap. 1, b. 117, lap. 62.

143 PEČIULIS, Marius. Pirmojo pasaulinio karo veiksmai Lietuvos teritorijoje 1915 m. rugpjūčio

Gabrieliaus Telemo bibliotekos antspaudas. Formatas: 3,5 × 5 cm
TOMO PETREIKIO asmeninė biblioteka

ir vietiniai gyventojai grobė ir jų paliktą turtą¹⁴⁴. Minėtasis Salantų rabinas Joselis Gurvičius dėl žmonos Johanos turėtos Vokietijos pilietybės 1915 m. balandžio pradžioje pateko į tremiamųjų sąrašus ir Rusijos karinės valdžios buvo ištremtas į šalies gilumą. Likimo valiai buvo paliktas visas kilnojamas rabino turtas, tarp kurio minima ir biblioteka. Visas išgrobstytas J. Gurvičiaus turtas 1920 m. buvo įvertintas 30 000 auksinų¹⁴⁵. Matyt, siekdamas išvengti tremties į Rusijos gilumą, apdairus Papilės miestelėnas Leiba Kušmanas ilgai nelaukdamas nuo karo veiksmų 1915 m. pasitraukė į Rygą. Nėra žinoma, kiek laiko jis ten gyveno, bet pa-

bėgėlis, grįžęs į savo namus, nieko neberado. L. Kušmanas nurodė, kad Papilėje, be viso kilnojamojo ir nekilnojamojo turto, pražuvo ir 1 200 knygų. Knygas, matyt, laikė keturiuose komdose. Prarastą knyginį turtą savininkas įvertino 500 rub.¹⁴⁶ Papilėje iš viso buvo sunaikinti 150 žydams priklausę gyvenamieji namai¹⁴⁷, tad tokių pabėgėlių kaip L. Kušmanas turėjo būti kur kas daugiau. Tirkšlių vaistininkas Jakobas Navickis nurodė, kad 1915 m. nukentėjo nuo plėšikaujančių vokiečių. Iš gyvenamųjų patalpų buvo pavogta 100 įvairių knygų, įvertintų 50 rub., o iš vaistinės dar pasisavintos keturios knygos (iš jų viena medicinos)¹⁴⁸. Šioje karo fronto dalyje sunaikinta žydams Vieکشniuose priklaususių 180 gyvenamųjų namų, Mažeikiuose – 69 ir Pikeliuose – 63¹⁴⁹. Neišlikus šių miestelių karo nuostolių apskaitai, pirminiams dokumentams, paveldo pradimų patikslinti nėra galimybių, bet iš aplinkinių valsčių surinkti duomenys ir amžininkų liudijimai leidžia manyti, kad šių vietovių žydai buvo ištremti ar pasitraukę į neokupuotas Rusijos sritis.

Taigi pabėgėlių dokumentinio paveldo pradimai buvo kur kas didesni, bet palyginti fragmentiški dokumentai neleidžia labiau praplėsti šių nuostolių charakteristikos. Žymėtina, kad 1920 m. Skuodo muitinės viršininkas pranešė, kad tuomečiame muitinės pastate buvo rasta 52 pavadinimų teisinio turinio rusiškų leidinių. Juos, viršininko teigimu, palikę pabėgėliai¹⁵⁰. Autoriaus asmeninėje bibliotekoje saugomas Raseinių žydui Gabrieliui (sūnui Saliamono) Telemui priklausęs tęstinio leidinio *Рѣшенія уголовного кассационнаго департамента Правительствующаго сената* mechaninis konvoliutas, apimantis 1876 m. antrojo pusmečio ir 1877 m. pirmojo pusmečio Rusijos Senato baudžiamuosius Kasacinio departamento spendimus (žr. pav.). Šio pavadinimo tęstinis leidinys

minimas ir tarp Skuode rastų pabėgėliams priskiriamų leidinių. Buvusios ir minėtosios leidinio 1876–1877 m. dalys. Pernelyg fragmentiški liudijimai neleidžia Skuode rastųjų pabėgėlių leidinių priskirti žydų bendruomenei, bet, žinant nukentėjusių žydų bibliotekų skaičių ir jos narių interesų platumą, tokia galimybė neatmestina.

Išvados

Žemaitijos žydų tautinė mažuma dėl žydams priešiškos Rusijos politikos Pirmojo pasaulinio karo metais patyrė demografinių ir materialinių nuostolių. Rusijos ir Vokietijos karo veiksmai 1914 m. rudenį–1915 m. vasarą materialinius nuostolius ypač padidino Paprūsės, Pakuršės ir Šiaulių apskrities miestuose. Didesnių praradimų išvengta vakarinėje Žemaitijos dalyje, kurią 1915 m. pavasarį staigiu puolimu užėmė Vokietijos kariuomenė. Dokumentinis paveldas dažniau žūdavo ugnyje degant miestams ir miesteliams, bet pasitaikydavo atvejų, kai jis buvo sąmoningai vagiamas Rusijos ir Vokietijos kariuomenių ar pasisavinamas vietinių gyventojų. Vokiečiams vykdant brangiųjų ir spalvotųjų metalų rekvizicijas, nukentėdavo religinių bendruomenių bibliotekų knygų papuošimai. 1917 metais pasitaikė pavienių bibliotekų sunaikinimo atvejų. Žydų turėtas fotografinis ir kitas rankraštinis paveldas nesudarė didesnės prarasto dokumentinio paveldo dalies: nukentėdavo metrikų knygos, kai bendruomenių rabinai buvo tremiami į Rusiją ar degė maldos namai ir sinagogos.

Dėl demografinių, karo nuostolių surašymų skubotumo, palyginti neaktyvaus žydų bendruomenės įtraukimo ir archyvinių dokumentų praradimų nėra galimybių tiksliai nustatyti daugelio Žemaitijos žydų bendruomenių kultūros paveldo netekčių. Vis dėlto išsamiai užfiksuoti Žemaičių Naumiesčio žydų praradimai leidžia manyti, kad daugelis žydų turėjo didesnius ar mažesnius kny-

pabaigoje–rugsėjo mėnesį, p. 54.

144 KEMTYS, Martynas. Pavydas – skaudi mūsų tautos rykštė. Iš *Lietuva Didžiąjame kare*. Vilnius, 1939, p. 119.

145 *Surinktos žinios Salantų valsčiaus Kretingos apskrities apie visą Rusų išvežtą ir sunaikintą Vidaus reikalų ministerijos žinioje buvusių įstaigų turtą*. Salantai, 1920, liepos 6. LCVA, f. 379, ap. 2, b. 214, lap. 34.

146 *Leibo Kušmano pranešimas karo nuostolių komisijai*. 1919. LCVA, f. 1738, ap. 2, b. 169, lap. nenumeruoti.

147 *Žydų reikalų ministerijos raštas ministrų*

kabinetui. 1920, vasario 11. LCVA, f. 923, ap. 1, b. 117, lap. 62.

148 *Jakobo Navickio pranešimas karo nuostolių komisijai*. 1919. LCVA, f. 1738, ap. 2, b. 344, lap. nenumeruoti.

149 *Žydų reikalų ministerijos raštas ministrų kabinetui*. 1920, vasario 11. LCVA, f. 923, ap. 1, b. 117, lap. 62.

150 *Sąrašas knygų juridinio turinio paliktų kokiais tai pabėgėliais munitinės bute karo laike*. Skuodas, 1920, bal. 19. LCVA, f. 1032, ap. 2, b. 63, lap. 310.

gų rinkinius, bendruomenės prie sinagogų, maldos namų ar mokyklų turėjo bibliotekas, aktyvesni žydai būrėsi į skaitymo draugijas. Tyrimo metu iš viso surinkta duomenų apie 92 Žemaitijos žydų kolektyvines (bendruomenės išlaidkomas) ir privačias bibliotekas, kurių visuminė materialinė vertė buvusi apie 96 tūkst. rub. Ypač brangiai vertintos rankraštinės Toros. Deklaruota suma galėjo atspindėti apie 100 tūkst. sunaikintų arba išvogtų knygų egzempliorių. Asmeninėse bibliotekose vidutiniškai turėta apie 300 knygų. Įvertinus tai, kad šios žinios surinktos tik iš Gruzdžių, Jurbarko, Kelmės, Kuršėnų, Raseinių, Leckavos, Seredžiaus, Švėkšnos, Tirkšlių, Tauragės ir Žemaičių Naumiesčio, tikrieji dokumentinio paveldo praradimai turėjo būti kur kas gausesni. Hipotetiškai žinant, kad žydų namuose statistiškai buvo apie 300 tomų dydžio bibliotekos, o jas turėjo mažiausiai kas antra žydų šeima (Žemaičių Naumiesčio atvejis), tai fiksuotuose 3 000 sugriautų arba sudegintų žydams priklausiusių gyvenamųjų namų (duomenys tik iš 13 vietovių!) galėjo pražūti mažiausiai 0,5 mln. spaudinių, nukentėti daugiau nei 1 500 didesnių ir mažesnių bibliotekų.

Šaltiniai ir literatūra

Nepublikuoti šaltiniai

1. *Atsakai į aplinkraščių Nr. 1449 apie rusais padarytus nuostolius*. 1920. LCVA, f. 379, ap. 2, b. 214. 225 lap.
2. BUGAILIŠKIS, Pelikisas. *Iš I pasaulinio karo užrašų*: 1915–1918 m. vokiečių okupacijos kronika. Vilnius, 1961. Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos Rankraščių skyrius, f. 87-157. 71 lap.
3. *Dokumentai apie vokiečių išgrobstyta Lietuvos bažnyčių turtą ir nuostolių įvertinimą*. 1928–1934. LCVA, f. 383, ap. 7, b. 961. 218 lap.
4. *Eržvilko valsčiaus karo nuostoliai*. 1919. LCVA, f. 1738, ap. 2, b. 385.
5. *Gruzdžių valsčiaus karo nuostoliai*. 1919. LCVA, f. 1738, ap. 2, b. 487.
6. *Juodaičių valsčiaus karo nuostoliai*. 1919. LCVA, f. 1738, ap. 2, b. 312.
7. *Jurbarko valsčiaus karo nuostoliai*. 1919. LCVA f. 1738, ap. 2, b. 320.
8. *Kalnujų valsčiaus karo nuostoliai*. 1919. LCVA f. 1738, ap. 2, b. 322.
9. *Kauno miesto karo nuostoliai*. 1919. LCVA f. 1738, ap. 2, b. 96, 102.
10. *Kelmės parapijos karo nuostoliai*. 1919. LCVA f. 1738, ap. 2, b. 404.
11. *Kuršėnų valsčiaus karo nuostoliai*. 1919. LCVA f. 1738, ap. 2, b. 169.
12. *Leckavos valsčiaus karo nuostoliai*. 1919. LCVA f. 1738, ap. 2, b. 183.
13. *Muitinių departamento susirašinėjimas*. 1920. LCVA, f. 1032, ap. 2, b. 63. 695 lap.
14. *Ministerio be portfelio žydų reikalams byla*. 1920. LCVA, f. 923, ap. 1, b. 117. 85 lap.
15. *Nemakščių miestelio karo nuostoliai*. 1919. LCVA f. 1738, ap. 2, b. 327.
16. *Protokolai apie išrinkimo valsčių komisijų ir susirašinėjimas su vyriausioji ir valsč. komisijomis. Šiaulių apskričio ir miesto karo nuostolių komisijos*. 1919. LCVA, f. 1738, ap. 1, b. 134.
17. *Papilės valsčiaus karo nuostoliai*. 1919. LCVA f. 1738, ap. 2, b. 533.
18. *Raseinių miesto karo nuostoliai*. 1919. LCVA f. 1738, ap. 2, b. 303.
19. *Sąsiuvinys sudegintų kaimų*. 1920. LCVA, f. 1250, ap. 6, b. 2.
20. *Skaudivilės miesto karo nuostoliai*. 1919. LCVA f. 1738, ap. 2, b. 370.

21. *Susirašinėjimas dėl archyvinių dokumentų perdavimo Centraliniam archyvui*. 1923–1938. LCVA, f. 1378, ap. 1, b. 26. 87 lap.
22. *Švėkšnos valsčiaus karo nuostoliai*. 1919. LCVA f. 1738, ap. 2, b. 760, 762.
23. *Tauragės miesto karo nuostoliai*. 1919. LCVA f. 1738, ap. 2, b. 580.
24. *Tirkšlių valsčiaus karo nuostoliai*. 1919. LCVA f. 1738, ap. 2, b. 344.
25. *Vedomost' o proistviyakh po Kovenskoj gubernii predstavlyayutsya v ministerstvo*. 1915, yanvarys I. *Kauno regioninis valstybės archyvas*, f. I-49, ap. 1, b. 34321. 162 lap.
26. *Visos respublikos apskričių savivaldybių pranešimai ir statistinės žinios apie karo metais sunaikintus pastatus, miestuose ir kaimuose...* 1920. LCVA, f. 377, ap. 7, b. 240. 339 lap.
27. *Žemaičių Naumiesčio valsčiaus karo nuostoliai*. 1919. LCVA f. 1738, ap. 2, b. 591, 593–595, 597–601.
- Publikuoti šaltiniai ir literatūra
28. BRAZAUSKAS, B. Šiauliai okupacijos junge. Iš *Lietuva Didžiajame kare*. Vilnius, 1939, p. 138–167.
29. BUGAILIŠKIS, Pelikšas. Dar apie karo nuostolių atlyginimą. *Lietuvos ūkininkas*, 1914, lapkr. 6 (19) (nr. 45), p. 406–407. Parašas: Gk.
30. Įdomu! *Žemaitija*, 1919, geg. 22 (nr. 23), p. 1. Parašas: Kalakutas.
31. Karas Lietuvoje. *Lietuvos ūkininkas*, 1914, spal. 16(29) (nr. 42), p. 382.
32. KEMTYS, Martynas. Pavydas – skaudi mūsų tautos rykštė. Iš *Lietuva Didžiajame kare*. Vilnius, 1939, p. 108–137.
33. KHAIESH, Anatolii. Vyselenie evreiev iz Litvy vesnoi 1915 goda (Na primere mestechka Zheimeli). Iš *Materialy sed'moi ezhegodnoi mezhdunarodnoi mezhdistsiplinarnoi konferentsii po yudaike*. Moskva, 2000, ch. 1, p. 121–142.
34. KISARAUSKAS, Vincas. *Lietuvos knygos ženklai, 1518–1918*. Vilnius, 1984. 219, [4] p.
35. LAUCEVIČIUS, J. Kelmė. *Lietuva*, 1919, geg. 14 (nr. 101), p. 3.
36. LEVIN, Dov. *Trumpa žydų istorija Lietuvoje*. Vilnius, 2000. 205, [2] p.
37. LEVIN, Vladimir; STALIŪNAS, Darius. *Lite žydiškuose mentaliniuose žemėlapiuose*. Iš *Lietuvos erdvinės sampratos ilgajame XIX a. šimtmeityje*. Vilnius, 2015, p. 227–262.
38. LEVITAS, Alteris. Rietavas – jo istorija, charakteris ir esmė. Iš *Rietavas – žydiškas štetlas Lietuvoje*. Vilnius, 2013, p. 40–50.
39. *Lietuvos gyventojai = Population de la Lithuanie*: pirmojo 1923 m. rugsėjo 17 d. visuotino gyventojų surašymo duomenys. Kaunas, 1923. LXIX, 311, [1] p.
40. MIKNYS, R. Šiauliai 1861–1919. Iš *Šiaulių miesto istorija (iki 1940 m.)*. Šiauliai, 1991, p. 86–127.
41. MISIUS, Kazys. Iš Tauragės miesto praeities (XVI–XX a. pirmoji pusė). Iš *Tauragės kraštas: istorija, kultūra, meno paminklai*: kolektyvinė monografija. Vilnius, 2007, p. 73–94.
42. MORKŪNAITĖ-LAZAUSKIENĖ, Aistė. *Lietuvos Respublikos savivaldybių raida 1918–1920 m.*: mokslo monografija. Šiauliai, 2007. 284, [1] p., [6] iliustr. lap.
43. *Nuostoliams, karo metu Lietuvai padarytiems, apskaityti komisijų sudarymui projektas. Instrukcija*. Kaunas, 1919. 10 p.
44. PAKALNIŠKIS, Kazimieras. Rusų vokiečių karo užrašai. *Karo archyvas*, 1939, t. 11, p. 101–176.
45. PEČIULIS, Marius. Pirmojo pasaulinio karo veiksmai Lietuvos teritorijoje 1915 m. rugpjūčio pabaigoje–rugsėjo mėnesį. *Karo archyvas*, 2010, t. 25, p. 29–97.
46. PEČIULIS, Marius. Pirmojo pasaulinio karo veiksmai Vakarų Lietuvoje – Vokietijos ir Rusijos pasienyje – 1915 m. pradžioje. *Karo archyvas*, 2011, t. 26, p. 44–80.
47. TRUSKA, Liudas. *Lietuviai ir žydai nuo XIX a. pabaigos iki 1941 m. birželio*. Vilnius, 2005. 321, [1] p.
48. Vyriausioji valstybės komisija, nuostoliams karo metu Lietuvai padarytiems, apskaityti. *Atsišaukimas*. Kaunas, [1919]. 1 lap.

49. VLADIMIROVAS, Levas. Visuomeninių bibliotekų vystymasis Lietuvoje 1861–1917 m. Iš *Mokslinės bibliotekos metraštis, 1958–1959*. Vilnius, 1961, p. 67–101.

50. *Vremennyya pravila*. Sekretno. [B. v.], 1912, dekabrya 11. 11 p.

51. Žemės karo įstatymai bei papročiai. *Dabartis*, 1915, rugs. 18 (nr. 6), p. 4.

LOSSES TO SAMOGITIAN JEWS' DOCUMENTARY HERITAGE DURING WORLD WAR I

Tomas Petreikis

Summary

In 1914, the Samogitian Jews were exposed to the first adverse consequences of World War I. Thus, the town centre of Žemaičių Naumiestis was burnt down; more than 50 local Jewish libraries were destroyed from fire. In 1915, deportations of the Jewish population into the depths of Russia began. More intense activities by the German troops on the borderline resulted in huge material and human losses. The period in question was marked by cases of thefts and wilful destruction of Jewish documentary heritage. However, in most cases Jews' belongings and assets perished in the fire together with their houses that had been set fire to. More significant losses incurred as a result of military actions were experienced in the spring of 1915 by the Jews living in Paprūsė (Podlesi region), Šiauliai country and the Courland border. During the research, 92 cases of losing the Jewish documentary heritage were established. Relevant data were collected on the essential aspects of preserving and losing documentary heritage in the period of 1914–1918. More in-depth analysis was conducted on the losses of Jewish documentary heritage in Gruzdžiai, Jurbarkas, Kelmė, Kuršėnai, Raseiniai, Leckava, Seredžius, Švėkšna, Tirkšliai, Tauragė ir Žemaičių Naumiestis. The total value of these losses amounts to 96 thousand roubles. Among the most valuable were the manuscript libraries collected by Torah and Jewish communities as well as archival collections. The Jews were known to have established a great number of libraries; even the illiterate Jews had personal collections of books. Quite a few Jewish libraries stored a 1000 and more volumes of books. Due to the significant losses of both archival documents and human demography, the author could not further develop the reconstruction of this heritage on a larger scale. However, the material collected made it possible to identify and evaluate the common problems of preserving and losing Samogitian Jews' documentary heritage during World War I.

KEY WORDS: documentary heritage, libraries, losses incurred due to war, World War I, Samogitia, Jews.

Įteikta 2017 m. vasario 20 d.

Priimta 2017 m. kovo 18 d.